

УДК 821.161.2:82

Катерина МАРЧУК,

аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ЕКСТРАДІЄГЕТИЧНИЙ НАРАТОР У «ПОВІСТІ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ»

У статті йдеться про роль оповідача в наративній структурі середньовічного твору, функціональне призначення екстрадієгетичного наратора в «Повісті врем'яних літ».

Ключові слова: літопис, наратив, наратор, екстрадієгетичний таратор, наративна стратегія.

Видатну пам'ятку часів Київської Русі «Повість врем'яних літ» досліджували історики української літератури: М. Грушевський, І. Франко, М. Возняк, Д. Чижевський; російські науковці: О. Шахматов, Д. Лихачов, М. Єрьомін, О. Шайкин. Сучасні українські дослідники (П. Білоус, О. Александров, В. Яременко, П. Толочко, О. Сліпущко) по-новому розкривають питання авторства, походження пам'ятки, її художньої самобутності. У широкому спектрі досліджень важливу нішу займає питання художньої структури літопису. Актуальним і відкритим залишається питання наративної моделі «Повісті врем'яних літ», виділення її складових одиниць, визначення ролі та функціонального призначення кожної з них.

Наративна стратегія давнього тексту залежала від особливостей усталеної для того часу літературної традиції. В середньовічному письменстві цінувалася традиційність художнього вираження, суворе дотримання жанрових вимог, уведення до тексту відомих словесних формул, цитат, звернення до традиційних тем та сюжетів. «Мистецтво середньовіччя орієнтувалося на «знайоме», а не на незнайоме і «дивне». Стереотип допомагав читачеві «впізнавати» в творі необхідний настрій, звичні мотиви, теми. Це мистецтво обряду, а не гри. Тому читача потрібно було заздалегідь попередити, в якому художньому «ключі» буде вестися оповідь» [3, с. 335]. Натомість авторська оригінальність та винахідливість перебували поза межами тогочасного «літературного етикету». Однак, незважаючи на досить суворі рамки традиційності, в середньовічній літературі знайшлося місце і для авторської індивідуальності, яка проявилася, головним чином, через наративну структуру твору: «У будь-якому давньому творі можемо вловити, як автор бачить те, що зображує, як він komponує, оформлює своє творіння» [1, с. 338].

Однією з наративних процедур, від якої залежить структура оповіді, її комунікативна ефективність у площині «автор-твір-читач», є моделювання постаті наратора. Він утілює звернення від імені автора, який прагне перенести описані події в особистий простір читача та очікує відповідного їх сприймання. «Наратор постає як складно організований суб'єкт з багатьма способами свого оприявлення, як посередник між: а) реальним світом, до

якого належить біографічний автор, та фікційним світом художнього твору; б) зображеним символічно значущим світом літературного твору та пізнавальною компетентністю читача; в) інтелектуальним, світоглядним, естетичним, моральним досвідом автора та рецепційною готовністю читача до специфічного, одностороннього діалогу; г) природними для дійсного автора мовленнєвими конструкціями, тенденційно змодельованим мовленням персонажів та відгуком читача іншої культурно історичної реальності на вербалізацію духовної сутності віддаленої епохи» [4, с. 388].

У наративній площині середньовічного твору наратор стоїть між автором (віддаляє зображені події від його особистого життя, знімає з нього відповідальність за суб'єктивне трактування подій, оцінне ставлення до певних історичних епізодів) та читачем (дозволяє йому піднятися над смыслом твору, нівелює можливість неправильного тлумачення первинного змісту твору) і створює своєрідну дистанцію між ними, сприяючи творчому діалогу. І хоча середньовічний читач в літературних творах «шукав те, що було “насправді”» [2, с. 67], і його більше цікавив «не реалізм зображення, а сама реальність, не фабула, а самі події» [2, с. 67], він, за словами Д. Лихачова, «нерідко був далеким від реалізму, приймаючи за реальне минуле оповіді про чудеса, знамення, явища» [2, с. 67]. Середньовічний читач дотримується «правил гри», за якими він має слідувати за оповідачем літопису, то «впритул» наближаючись до наратованих подій, то віддаляючись від них на відстань «пташиного польоту».

Специфіка наративу «Повісті врем'яних літ» пов'язана з мозаїчністю, строкатістю її художнього матеріалу. Така структура пояснюється історією створення тексту: «Це звід, який створювався понад століття, причому в кількох літературних центрах і багатьма літописцями. У цьому літописному зводі отримали своє відображення ідеології різних класів і політичні концепції декількох феодальних центрів» [2, с. 132]. Зміни в політичному, культурному та релігійному житті країни, зміна авторів, а з ними й географії створення літопису, залучення матеріалів з багатьох усних та писемних джерел – усі ці фактори визначили специфіку наративу давнього тексту. Так, у «Повісті врем'яних літ» функціонують одразу кілька нараторів, які займають різні позиції щодо художнього світу твору, знаходяться на різних дистанціях від персонажів та наратованих подій, відрізняються ступенем оприявленості та активності в тексті.

Втім, наявність у літописному тексті кількох нараторів не порушує його загальної цілісності, оскільки серед них є головний, той, який веде наратив, об'єднуючи інших і підтримуючи структурну цілісність. У «Повісті врем'яних літ» це екстрадієгетичний наратор. Він «вводить цілий наратив (включаючи всі мінінаративи, що складають його частини), відповідає за весь наратив» [6, с. 31], «визначає співвідношення розповіді і показу, відбору деталей, послідовності викладу (застосування хронологічного принципу, аналеписів і пролеписів, монтажу), композицію і сюжет» [6, с. 5].

Екстрадієгетичний наратор знаходиться за межами фікційного світу, він темпорально та морально далекий від подій, про які веде мову. Його наратування нав'язливо-об'єктивне, воно має переконати читача у достовірності викладених фактів і не залишити часу для сумнівів.

«Скоромовкою» він розповідає історію поділу земель між Ноевими синами, змішання мов та розселення слов'ян:

По мнозѣхъ же временѣхъ сѣлѣ суть Словени по Дунаеви, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарская. Отъ тѣхъ Словенъ розидошася по земли и прозвалася имени своїми, где сѣдше на которомъ мѣстѣ. Яко пришедше сѣдоша на рѣцѣ именовъ Моравѣ, и прозвалася Морава, а друзки Чесѣ нарекошася...Такоже и тѣ же Словене пришедше сѣдоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзии Деревляне, зане сѣдоша в лѣсѣхъ... [5, с. 12].

Так само швидко розповідає про заснування Києва, політичний та культурний устрій племен, які увійшли до держави Київська Русь. Його оповідь не містить описових елементів, пояснювальних зворотів, однак вона не позбавлена наочності. Наратор, ніби географ, прискіпливо «заповнює» карту світу, поступово «штрихуючи» заселені території, відповідно до Біблійної історії про поділ земель між Ноевими синами та історії про розселення слов'ян. Географічними орієнтирами тут виступають моря, річки, острови, гори – об'єкти уже знані. Така словесна карта дозволяє уважному читачеві «побачити» розміщення територій, про які йдеться в літописі, скласти уявлення про сусідство племен, допустити можливі зв'язки між ними. Далі наратор так само пунктирно, уникаючи описовості, показує ці зв'язки: мова (спільна для одних племен і відмінна для інших), війни, захоплення земель, накладання данини. Наратор будує свою оповідь шляхом «нанизування» однієї події на іншу:

И живяху в мирѣ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Хорвати. Дулѣби же живяху по Бугу, где нынѣ Вольняне, а Улутичи, Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру, и присѣдяху къ Дунаеви; и бѣ множ[с]тво ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря... [5, с. 20].

Цей подієвий ланцюжок будується за допомогою повторення сполучника «і», який з'єднує окремі твердження в одну цілісну нарацію.

Наратор дещо змінює стиль оповіді після того, як «в ряд покладено числа». Тепер його оповідь ділиться на короткі сегменти, кожен із яких включає повідомлення про події, які мали місце в історії Київської Русі впродовж одного року. Найчастіше це «реєстрація» народження або смерті князів, духовних осіб, заснування церков та монастирів, розповіді про явища природи, військові походи, поразки та перемоги.

Такі повідомлення досить «сухі», документальні, фактологічні. Тут немає розлогих описів з великою кількістю деталей, міметичного «інсценізованого» письма. «Запис про події вимагає тільки зовнішньої упорядкованості. Документи потребують “підшивки”. Такою “підшивкою” літописних записів-документів стала зовнішня форма літописів: сувора

хронологічна приуроченість, розбивка всіх записів по роках» [3, с. 58]. Однак при системному читанні літопису стають помітними ще й внутрішні нарративні зв'язки між повідомленнями. Так, під 6450 р. [942] знаходимо інформативне повідомлення, яке фіксує кілька подій історичного значення:

«Семеонъ иде на Хорваты, и побѣжень бысть Хорваты, и умре, оставивъ Петра, сына свого, княжить. В се же лѣто родися Святославъ у Игоря» [5, с. 66].

Наратор акцентує увагу читача на самих подіях, а не на їх розгортанні. Читач може лише здогадуватися про сюжет та масштаби битви між болгарським та хорватським військами, оскільки в повідомленні йдеться лише про її результат. Крім того, наратор тут і словом не обмовився про причину поразки болгар та про її наслідки. Натомість він включає до повідомлення згадку про народження Святослава – сина київського князя Ігоря. Здавалося б, між цими подіями немає жодного видимого зв'язку, крім того, що трапилися вони в один рік. Однак, якщо брати до уваги літописний контекст, стає зрозумілим, що такий зв'язок існує.

Цьому інформативному повідомленню передують ціла низка оповідей про військово-політичні відносини між Київською Руссю, Візантією та Болгарією. То болгари укладають мир із греками, то нападають на них і перемагають, то «Русь іде на Цареград» і отримує жорстоку поразку, то укладає перемир'я на вигідних для себе умовах. Усі ці події відбуваються у період правління Ігоря (в Київській Русі) та Семеона (в Болгарії). З огляду на такий контекст стає очевидним той факт, що повідомлення про смерть Семеона та звістка про народження Святослава є провісником наступних оповідей про зміну влади, а з нею і міжнародної, у тому числі й військової, політики держав. І справді, дуже скоро Ігор гине від рук древлян, розгніваних непомірними податками, якийсь час (поки Святослав іще малий) державою керує Ольга, а вже починаючи з 6472 [964] року князювати починає Святослав. Він проявляє себе як вмілий політик та військовий стратег, який не тільки розширює кордони руських земель, а й налагоджує широкі міжнародні зв'язки (військові, політичні, економічні).

Інколи наратор зазначає лише рік, створює порожні повідомлення, при цьому максимально стискає хронотоп і пришвидшує темп оповіді: «Лѣто 6371 [863]. Лѣто 6372 [864]. Лѣто 6373 [865]» [5, с. 30]. Здавалося б, навіщо залишати порожніми ці «комірки», хіба за рік не відбулося нічого, вартого текстової фіксації? Однак наратор «веде» читача по літопису, спрямовуючи його увагу на події та факти, які відповідають основній ідеї твору, розкривають, посилюють або доповнюють її. Другорядна, випадкова, зайва інформація може «збити читача з істинного шляху» – відволікти від головної авторської думки. Так, наприклад, у контексті повідомлень про військові походи Олега та Ігоря знаходимо інформацію про одруження останнього з Ольгою. Після цього – ряд порожніх повідомлень: «В лѣто 6412. В лѣто 6513. В лѣто 6414» [5, с. 42]. Якби літописець заповнив порожні

роки фактами з життя Ігоря та Ольги, побутовими подробицями, описами стосунків між челяддю та високопоставленими особами в княжому домі, то зрадив би високій ідеї створення літопису – відтворення історичних подій періоду формування та зростання Київської держави, звеличення та піднесення княжого роду. Крім того, кадри особистого та побутового характеру не повинні були заважати у створенні високих історичних та політичних портретів княжої верхівки. Порожні ж повідомлення, навпаки, відтіняють головну інформацію, роблять її більш значимою, яскравішою.

Попри письмову фіксацію великої кількості подій, багато що залишається поза межами літописної оповіді, і «ця позамежовість в літописній течії історії то так, то інакше дає про себе знати читачеві. Літописець ніби усвідомлює незбагненність усього, що відбувається» [3, с. 52]. У такому випадку порожні повідомлення виконують функцію інформативно-асоціативних містків, які з'єднують між собою події, описані у літописі, та події, які не увійшли до його складу, однак так чи інакше пов'язані з ними.

О. Шайкин звертає увагу на дивовижну цілісність літопису, попри масштабність та строкатість подієвого матеріалу: «Літопис повинен охоплювати множини подій і організувати їх в сюжеті досить широкому – сюжеті руської історії. В межах цього сюжету оповідь в літописі виявляється дивовижно цільною, художньо та ідейно витриманою, і тому відповідною великому задуму» [7, с. 42]. Це можливо, головним чином, завдяки екстрадієгетичному наратору. Будуючи «подієві ланцюжки», чергуючи подієві та порожні повідомлення, оповідач утворює наративну «сітку», яка проходить через увесь літопис і являє собою хронологічну таблицю історії Київської Русі.

Література:

1. Білоус П.В. Літературна медієвістика. Вибрані студії : монографія. У 3-х т. Т. 1. Зародження української літератури / П. В. Білоус. – Житомир, 2011. – 376 с.
2. Лихачев Д. Избранные работы. В 3-х т. Т. 2. Великое наследие; Смех в Древней Руси; Монографии; Заметки о русском / Дмитрий Лихачев. – Л. : Художественная литература, 1987. – 496 с.
3. Лихачев Д. Историческая поэтика русской литературы: Смех как мировоззрение / Дмитрий Лихачев. – М. : Алтейя, 1977. – 508 с.
4. Мацевко-Бекерська Л. Українська мала проза кінця XIX – початку XX століть у дзеркалі наратології / Л. Мацевко-Бекерська. – Львів: Сплайн, 2008. – 408 с.
5. Повість врем'яних літ : літопис (За Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.
6. Ткачук О. Наративна перспектива та дистанція в модерністичному дискурсі кін. XIX – поч. XX ст. / О. Ткачук // Слово і Час. – 2003. – № 11. – С. 17-24.
7. Шайкин А. Повесть временных лет: История и поэтика / Александр Шайкин. – М. : Русская панорама, 2011. – 616 с.

Катерина Марчук. Экстрадиегетический нарратор в «Повести временных лет».

В статье идет речь о роли рассказчика в нарративной структуре средневекового произведения, функциональном назначении экстрадиегетического нарратора в «Повести временных лет».

Ключевые слова: летопись, нарратив, нарратор, экстрадиегетический нарратор, нарративная стратегия.

Kateryna Marchuk. Ekstradiegetic Narrator in «Story of Last Years»

The article deals with the role of a narrator in the narrative structure of medieval works, the functions of an ekstradiegetic narrator in «Story of Last Years».

Key words: chronicle, narrative, narrator, ekstradiegetic narrator, narrative strategy.